

A Comparative Re-examination of Dawani and Mulla Sadra's Explanation of Mental Existence: An Analysis of the Link between Ontology and Epistemology

Zhāleh Morādi¹ | Somayeh Monfared^{2✉} |
Shamsollah Serāj³

1. Ph.D. Graduate in Islamic Philosophy and Theology, Ilam University, Ilam, Iran.

E-mail: moradi.j683@gmail.com

2. Assistant Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, Ilam University, Ilam, Iran (Corresponding author).

E-mail: so.monfared@ilam.ac.ir

3. Associate Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, Ilam University, Ilam, Iran.

E-mail: sh.seraj@ilam.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received

2026/06/07

Received in revised form

2026/07/06

Accepted

2026/07/07

Published online

2026/09/22

Keywords:

Mental Existence; Basīṭ al-Ḥaqīqah; Tasha'un; Dhawq al-Ta'alluh; Jalāl al-Dīn Dawānī; Mullā Ṣadrā; Transcendent Philosophy.

ABSTRACT

This study examines the relationship between Jalāl al-Dīn Dawānī's theory of *tasha'un* (manifestation) and Mullā Ṣadrā's account of mental existence by investigating the connection between ontology and epistemology in the Islamic philosophical tradition. Using an analytical-comparative method and drawing upon the works of Dawānī and Mullā Ṣadrā, the study argues that several central elements of Dawānī's thought—particularly his doctrine of Dhawq al-Ta'alluh and his concept of *tasha'un*—provide a theoretical framework for a unity-oriented interpretation of the relationship between being and knowledge. Within this framework, intelligible forms are understood not as independent entities but as modes and levels of the manifestation of reality within the realm of cognition. The study further shows that Mullā Ṣadrā reformulated these conceptual capacities within a more systematic philosophical framework through the principles of the primacy of existence (*aṣālat al-wujūd*), the doctrine of Basīṭ al-Ḥaqīqah, and his distinctive account of mental existence. Accordingly, mental existence in Transcendent Philosophy is not merely a theory of the mental representation of external objects; rather, it should be understood within the ontological foundations of Ṣadrian philosophy and in light of the logic of unity-in-diversity. The findings suggest that certain theoretical elements in Dawānī's thought constitute important conceptual foundations for understanding Mullā Ṣadrā's account of mental existence and the structural relationship between ontology and epistemology in Transcendent Philosophy.

Cite this article: Morādi, Zh; Monfared, M; Serāj, Sh (2026). A Comparative Re-examination of Dawani and Mulla Sadra's Explanation of Mental Existence: An Analysis of the Link between Ontology and Epistemology, *History of Islamic Philosophy*, 5 (3), 79-104.

<https://doi.org/10.22034/hpi.2026.585412.1211>

© The Author(s). **Publisher:** Ale-Taha Institute of Higher Education Institute.

DOI: <https://doi.org/10.22034/hpi.2026.585412.1211>

Extended Abstract

Introduction

The relationship between ontology and epistemology has always been a central concern in Islamic philosophy. One of the most significant issues reflecting this relationship is the theory of mental existence (*al-wujūd al-dhihnī*), which explains how external realities become present to the knowing subject. Although this theory reaches its most systematic formulation in Mullā Ṣadrā's *Transcendent Philosophy (al-Hikmah al-Muta'aliyyah)*, many of its conceptual foundations can be traced to earlier philosophers. Among them, Jalāl al-Dīn Dawānī occupies a distinctive position.

In several of his philosophical works, particularly *al-Zawrā'*, Dawānī presents an ontological perspective that extends beyond the classical Peripatetic interpretation of knowledge. Through the doctrines of Dhawq al-Ta'alluh and Tasha'un, he interprets multiplicity as different manifestations of a single reality and understands cognition as a mode of the disclosure of that reality. This perspective opens the possibility of interpreting mental existence within an ontological rather than merely logical or psychological framework.

The present study investigates the relationship between Dawānī's theory of *Tasha'un* and Mullā Ṣadrā's explanation of mental existence. Rather than limiting the discussion to historical influence, it examines the conceptual continuity between the two philosophers and explores how Dawānī's ideas may have provided a theoretical background for Mullā Ṣadrā's systematic reconstruction of the relationship between existence and knowledge.

Methods

This study employs an analytical-comparative approach based on close textual analysis of primary philosophical sources. The principal texts include Dawānī's discussions of existence, knowledge, *Dhawq al-Ta'alluh*, and *Tasha'un*, especially in *al-Zawrā'*, together with Mullā Ṣadrā's major works, including *al-Asfār al-Arba'ah*, *Mabda' wa Ma'ād*, and *Sarayān al-Wujūd*. Relevant contemporary studies were also consulted to clarify interpretative issues concerning mental existence and the doctrine of *Basīṭ al-Ḥaqīqah*.

The analysis proceeds in three stages. First, Dawānī's account of mental existence is reconstructed by distinguishing between his Peripatetic explanation and his later ontological interpretation based on *Tasha'un*. Second, the relationship between Mullā Ṣadrā's doctrine of *Basīṭ al-Ḥaqīqah* and his theory of mental existence is examined in order to explain the structural connection between ontology and epistemology within his philosophical system. Finally, the conceptual relationship between the two philosophers is evaluated to determine whether Dawānī's ideas can be regarded as an important intellectual background for Mullā Ṣadrā's philosophical reconstruction.

Results

The study shows that Dawānī's discussion of mental existence cannot be reduced to the traditional Peripatetic account. While he accepts the classical understanding of mental existence as the presence of the object's essence in the mind, his later writings reinterpret this issue within a broader ontological framework. According to the doctrine of *Tasha'un*, multiplicity represents different manifestations of one reality rather than independent existents. Consequently, mental forms are understood as modes of the manifestation of reality within different levels of cognition.

This interpretation significantly reduces the ontological gap between subject and object. Knowledge is no longer viewed merely as a representation of external reality but as an existential disclosure of reality within the knowing subject. In this framework, the differences among sensory, imaginative, and intellectual cognition arise from differences in the levels of manifestation rather than from differences in the reality disclosed.

The comparative analysis further demonstrates that Mullā Ṣadrā develops these conceptual tendencies within a more systematic philosophical structure. By integrating the principles of the primacy of existence (*Aṣālat al-Wujūd*), the doctrine of *Basīṭ al-Ḥaqīqah*, and his theory of mental existence, he provides an ontological explanation of cognition. Mental existence therefore becomes one of the modes of existential manifestation rather than a merely subjective representation of external objects.

The findings also indicate that Dawānī's concepts of *Dhawq al-Ta'alluh* and *Tasha'un* provide important conceptual resources for understanding Mullā Ṣadrā's explanation of mental existence. Although Mullā Ṣadrā reconstructs these ideas within a distinct metaphysical system, the conceptual continuity between the two philosophers is evident in their shared effort to interpret knowledge through the unity of existence.

Conclusion

The study concludes that the relationship between Dawānī and Mullā Ṣadrā should be understood primarily as a conceptual rather than merely historical relationship. Dawānī's interpretation of existence through *Dhawq al-Ta'alluh* and *Tasha'un* establishes an ontological framework in which multiplicity is understood as manifestation and existential dependence upon a single reality. Within this perspective, knowledge is interpreted as a mode of the disclosure of reality rather than a purely representational process.

Mullā Ṣadrā reformulates these conceptual possibilities within the comprehensive framework of *Transcendent Philosophy*. By integrating them with the principles of the primacy of existence and the doctrine of *Basīṭ al-Ḥaqīqah*, he establishes a systematic relationship between ontology and epistemology in which the theory of mental existence becomes an expression of

his broader metaphysical commitments.

The originality of this study lies in demonstrating that Dawānī's theory of *Tasha'un* is significant not only for understanding the historical development of Islamic philosophy but also for explaining the structural relationship between ontology and epistemology in Mullā Ṣadrā's philosophy. The findings suggest that some conceptual elements of Dawānī's thought provide an important framework for reinterpreting the Sadrian theory of mental existence and for understanding the philosophical unity underlying *Transcendent Philosophy*.

بازخوانی تطبیقی تبیین دوانی و ملاصدرا از وجود ذهنی: تحلیلی از پیوند هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی

ژاله مرادی^۱ | سمیه منفرد^۲ | شمس‌الله سراج^۳

E-mail: moradi.j683@gmail.com

۱. فارغ‌التحصیل دکترای فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه ایلام.

E-mail: so.monfared@ilam.ac.ir

۲. استادیار گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه ایلام (نویسنده مسئول).

E-mail: sh.seraj@ilam.ac.ir

۳. دانشیار گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه ایلام.

چکیده

اطلاعات مقاله

این پژوهش با هدف بررسی نسبت میان نظریه تشان جلال‌الدین دوانی و تبیین صدرايي وجود ذهني، به تحليل پيوند ميان مباني هستي‌شناختي و معرفت‌شناختي در سنت فلسفه اسلامی می‌پردازد. پژوهش با روش تحلیلی-تطبیقی و برپایه مطالعه آثار دوانی و ملاصدرا نشان می‌دهد که برخی مؤلفه‌های محوری اندیشه دوانی، به‌ویژه نظریه «ذوق‌التأله» و مفهوم «تشان»، واجد ظرفیت‌هایی نظری برای تفسیر وحدت‌محور نسبت وجود و معرفت‌اند. در این چارچوب، صور علمی نه به‌مثابه امور مستقل، بلکه به‌عنوان شئون و مراتب ظهور حقیقت در ساحت ادراک فهم می‌شوند. همچنین نشان داده می‌شود که ملاصدرا این ظرفیت‌های مفهومی را در پرتو اصل اصالت وجود، قاعده بسیط‌الحقیقه و تبیین خاص خود از وجود ذهنی، در قالب دستگاهی فلسفی و منسجم باز صورت‌بندی کرده است. بر این اساس وجود ذهنی در حکمت متعالیه صرفاً نظریه‌ای درباره بازنمایی ذهنی اشیاء نیست، بلکه در امتداد مبانی وجودشناختی و در نسبت با منطق وحدت در عین کثرت قابل فهم است. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که برخی عناصر نظری موجود در اندیشه دوانی را می‌توان از زمینه‌های مفهومی مهم برای فهم و بازخوانی تبیین صدرايي وجود ذهنی و پیوند ساختاری میان هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی در حکمت متعالیه به‌شمار آورد.

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۳/۱۷

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۴/۱۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۴/۱۶

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۷/۰۱

واژگان کلیدی:

وجود ذهنی، بسیط‌الحقیقه، تشان، ذوق‌التأله، جلال‌الدین دوانی، ملاصدرا، حکمت متعالیه.

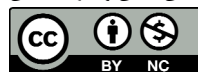
استاد: مرادی، ژاله؛ منفرد، سمیه؛ سراج، شمس‌الله (۱۴۰۵). بازخوانی تطبیقی تبیین دوانی و ملاصدرا از وجود ذهنی: تحلیلی از پیوند

هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی، *تاریخ فلسفه اسلامی*، ۵ (۳)، ۷۹-۱۰۴. <https://doi.org/10.22034/hpi.2026.585412.1211>

ناشر: موسسه آموزش عالی آل‌طه

© نویسندگان

DOI: <https://doi.org/10.22034/hpi.2026.585412.1211>

بیان مسئله

حکمت متعالیه صدرالمതألہین از جمله نظام‌های فلسفی مهم در سنت اسلامی است که در آن، مباحث هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی و انسان‌شناسی در قالب دستگاہی نسبتاً منسجم صورت‌بندی شده‌اند. در این میان، نظریه وجود ذهنی و قاعده بسیط‌الحقیقه از مباحث بنیادی این نظام به‌شمار می‌روند. نظریه وجود ذهنی به تبیین نسبت علم و معلوم و چگونگی تحقق صور علمی در ذهن می‌پردازد، درحالی‌که قاعده بسیط‌الحقیقه ناظر به نحوه اشتمال حقیقت بسیط بر مراتب کمالات وجودی و نسبت وحدت و کثرت در هستی است. در نگاه نخست، این دو حوزه به ترتیب در قلمرو معرفت‌شناسی و هستی‌شناسی قرار دارند؛ باین‌حال ساختار درونی حکمت متعالیه این احتمال را مطرح می‌کند که تبیین صدرایی علم، ریشه در مبانی وجودشناختی او داشته باشد.

از این منظر، این پرسش مطرح می‌شود که آیا میان قاعده بسیط‌الحقیقه و نظریه وجود ذهنی نسبتی ساختاری برقرار است و اگر چنین است، این نسبت چگونه قابل تبیین خواهد بود؟ همچنین آیا می‌توان برخی زمینه‌های نظری این پیوند را در آراء متفکران پیشاصدرایی، به‌ویژه جلال‌الدین دوانی، جست‌وجو کرد؟

دوانی به‌عنوان یکی از متفکران اثرگذار سده نهم هجری، در برخی مباحث مربوط به مراتب ظهور حقیقت، نحوه تحقق صور ادراکی و نسبت وحدت و کثرت، دیدگاه‌هایی عرضه کرده است که می‌توان آن‌ها را از حیث ظرفیت‌های مفهومی با برخی عناصر حکمت متعالیه مقایسه کرد. ازاین‌رو بررسی نسبت اندیشه او با صورت‌بندی صدرایی وجود ذهنی می‌تواند در فهم خاستگاه‌های تاریخی و فلسفی این نظریه سودمند باشد.

با وجود پژوهش‌های فراوان درباره نظریه وجود ذهنی در حکمت متعالیه، نسبت این نظریه با مبانی هستی‌شناختی صدرالمതألہین، به‌ویژه قاعده بسیط‌الحقیقه، به‌صورت مستقل و ساختاری بررسی نشده است. همچنین هرچند درباره تأثیرپذیری ملاصدرا از متفکران پیشین، از جمله جلال‌الدین دوانی، مطالعاتی صورت گرفته، لیکن تا جایی‌که نگارنده آگاه است، نقش مؤلفه‌های وحدت‌محور اندیشه دوانی در تکوین تبیین صدرایی از وجود ذهنی، در هیچ‌یک از این تحقیقات به‌عنوان مسئله‌ای مستقل و محوری، مدنظر قرار نگرفته و واکاوی نشده است؛ ازاین‌رو نوشتار حاضر می‌کوشد تا با تمرکز بر این خلأ پژوهشی، افق

تازه‌ای در این زمینه بگشاید.

پژوهش حاضر درصدد اثبات تأثیر تاریخی مستقیم میان دوانی و ملاصدرا نیست، بلکه می‌کوشد با رویکردی تحلیلی-تطبیقی، ظرفیت‌های مفهومی موجود در اندیشه دوانی را در نسبت با برخی مبانی حکمت متعالیه بررسی کند. از این منظر، مسئله اصلی پژوهش آن است که آیا می‌توان میان نظریه تشان در اندیشه دوانی و تبیین صدرایی وجود ذهنی، در پرتو قاعده بسیط‌الحقیقه، نوعی پیوند ساختاری برقرار کرد و در صورت مثبت بودن پاسخ، این پیوند چگونه قابل تبیین است؟

۱. دو تقریر از وجود ذهنی در اندیشه دوانی

بررسی آثار جلال‌الدین دوانی نشان می‌دهد که وی در مواجهه با مسئله وجود ذهنی، از دو تقریر متمایز بهره می‌گیرد. تقریر نخست در امتداد سنت مشائی و متأثر از میراث ابن‌سینا و خواجه نصیرالدین طوسی قرار دارد و مسئله را عمدتاً در چارچوب تحلیل ماهیت علم و نسبت آن با معلوم بررسی می‌کند. در مقابل، تقریر دوم که به‌ویژه در رساله *الزوراء* قابل ردیابی است، افقی وجودشناختی دارد و مسئله علم را در پرتو مفاهیمی چون وحدت حقیقت، تشان و مراتب ظهور بازتفسیر می‌کند. بازسازی این دو تقریر، زمینه مناسبی برای ارزیابی نسبت اندیشه دوانی با برخی مبانی معرفت‌شناختی حکمت متعالیه فراهم می‌آورد؛ هرچند تمرکز پژوهش حاضر عمدتاً بر ظرفیت‌های نظری تقریر دوم است.

الف) تقریر مشائی: دفاع از عینیت ماهوی معلوم

دوانی در چارچوب سنت مشائی، وجود ذهنی را به حضور عین ماهیت معلوم در ذهن تفسیر می‌کند. بر این اساس علم حصولی مستلزم تحقق همان ماهیتی است که در خارج منشأ انتزاع ادراک قرار گرفته است؛ نه تحقق امری متمایز از آن. از همین رو، وی با دو تبیین رایج درباره حقیقت علم — یعنی نظریه «کیف نفسانی» و نظریه «اضافه» — به نقد و مناقشه می‌پردازد.

نخست، دوانی نظریه کیف‌انگاری علم را مورد انتقاد قرار می‌دهد. به اعتقاد او، اگر صورت علمی از سنخ کیف نفسانی تلقی شود، میان صورت ذهنی و معلوم خارجی تمایز

ماهوی پدید می‌آید و در نتیجه، ماهیت واحد در دو مرتبه مختلف، تحت دو مقوله متفاوت قرار خواهد گرفت. چنین تحلیلی به نوعی انقلاب ماهوی می‌انجامد که از نظر دوانی نامعقول است؛ زیرا تغییر ماهوی تنها در صورتی قابل تصور است که موضوعی قابلیت پذیرش اوصاف متقابل را داشته باشد، حال آن‌که در مورد صورت‌های ذهنی چنین موضوعی مفروض نیست (دوانی، بی‌تا/ب، ص ۱۰۶-۱۰۵). از این منظر دوانی نظریه کیف نفسانی را نزدیک به دیدگاه «شیخ و مثال» می‌داند؛ دیدگاهی که براساس آن، امر ذهنی صرفاً حکایت‌گر واقعیت خارجی است و نه عین ماهیت آن.

دوم، وی نظریه متکلمان مبنی بر اضافی بودن علم را نیز مردود می‌شمارد. به باور دوانی، این دیدگاه از خلط میان معنای عرفی و معنای فلسفی علم ناشی شده است. در کاربرد عرفی، علم نوعی نسبت میان عالم و معلوم را تداعی می‌کند؛ اما در اصطلاح حکمی، حقیقت علم همان صورت مجردی است که نزد عالم حضور می‌یابد (دوانی، ۱۳۸۱، ص ۱۲۸؛ دوانی، بی‌تا/ج، ص ۵۴). از این رو اگر علم صرفاً از سنخ اضافه باشد، در علم حصولی هیچ امر حاضر و متحقق در نزد فاعل شناسا وجود نخواهد داشت و این امر در نهایت به سفسطه و تردید در بدیهیات منتهی می‌شود (دوانی، ۱۳۸۱، ص ۱۴۹).

برآیند این دو نقد آن است که دوانی علم را نه از مقوله کیف می‌داند و نه از سنخ اضافه. وی برای اثبات این مدعا به اصل تباین ذاتی مقولات تمسک می‌جوید. براساس این اصل، انتقال یک ماهیت از مقوله‌ای به مقوله دیگر ناممکن است؛ زیرا مستلزم آن خواهد بود که یک حقیقت واحد در دو مرتبه وجودی، دارای دو هویت مقولی متفاوت باشد. از این رو ماهیتی که در خارج تحت مقوله جوهر قرار دارد، در ذهن نیز باید همان جایگاه مقولی را حفظ کند و نمی‌توان آن را به کیف نفسانی فروکاست (دوانی، بی‌تا/ب، ص ۱۰۶). به همین دلیل، دوانی تصریح می‌کند که اطلاق عنوان «کیف نفسانی» بر صور علمی، صرفاً از باب مسامحه و تشبیه است، نه بیان حقیقت فلسفی علم (دوانی، بی‌تا/الف، ص ۲۶؛ دوانی، بی‌تا/ب، ص ۱۰۵).

نتیجه منطقی این مبنا آن است که علم، از حیث مقولی، تابع معلوم بالعرض است؛ بنابراین هر ماهیتی که در ذهن تحقق یابد، تحت همان مقوله‌ای قرار می‌گیرد که در خارج بدان تعلق دارد؛ به گونه‌ای که علم به جوهر، جوهر است، علم به کم، در مقوله کم قرار

می‌گیرد و علم به اضافه نیز از سنخ اضافه خواهد بود (دوانی، ۱۳۸۱، ص ۱۲۸؛ دهباشی، ۱۳۷۵، ص ۴۹-۴۵۰۹). بدین ترتیب، دوانی در تقریر مشائی خود می‌کوشد از عینیت ماهوی معلوم در علم دفاع کند و هرگونه گسست ماهوی میان صورت ذهنی و واقعیت معلوم را نفی نماید.

ب) رویکرد اشراقی دوانی در تبیین وجود ذهنی

در کنار تقریر مشائی، در برخی آثار دوانی - به‌ویژه رساله *الزوراء* - می‌توان خوانشی متفاوت از مسئله وجود ذهنی مشاهده کرد که افق آن بیش از آن‌که منطقی و مقولی باشد، وجودشناختی است. در این تقریر، مسئله علم صرفاً به چگونگی حضور ماهیات در ذهن فروکاسته نمی‌شود، بلکه در نسبت با نحوه ظهور حقیقت در مراتب مختلف ادراک مورد توجه قرار می‌گیرد.

براساس برخی عبارات دوانی، می‌توان تحلیل او را در پرتو الگوی «وحدت در عین کثرت» بازخوانی کرد. در این چارچوب، کثرت صور علمی لزوماً به‌معنای تکثر حقایق نیست، بلکه می‌تواند ناظر به تفاوت مراتب ظهور و انکشاف یک حقیقت واحد باشد. دوانی تصریح می‌کند که حقایق در صقع نفس حضور دارند و نفس در مراتب گوناگون خود با آن‌ها همراه است (دوانی، ۱۳۸۱، ص ۱۷۹ و ۱۸۱). از این منظر، علم را می‌توان نحوه‌ای از حضور و ظهور حقیقت در مرتبه ادراک تلقی کرد، نه صرفاً انعکاس یا بازنمایی امری بیرونی.

این تلقی، فاصله‌ای آشکار با قرائت صرفاً مشائی از وجود ذهنی دارد. درحالی‌که در رویکرد مشائی، مسئله عمدتاً بر حفظ عینیت ماهوی معلوم متمرکز است، در اینجا نسبت میان علم و معلوم در افق گسترده‌تری از پیوستگی وجودی میان معرفت و واقعیت تفسیر می‌شود. ازاین‌رو در برخی مواضع، تحلیل دوانی از علم و ادراک واجد شباهت‌هایی با تفسیرهای وحدت‌محور از نسبت علم و وجود به‌نظر می‌رسد؛ تفسیری که در آن معرفت، مرتبه‌ای از انکشاف حقیقت در سلسله‌مراتب هستی تلقی می‌شود (دوانی، ۱۳۸۱، ص ۱۸۰ و ۲۲۱؛ دوانی؛ بی‌تا/ الف، ص ۲۶).

در این چارچوب، می‌توان قرائتی وجودشناختی از سخنان دوانی در رساله *الزوراء* ارائه

داد که در آن، «حقیقت واحد» در هر مرتبه‌ای متناسب با اقتضائات همان مرتبه ظهور می‌یابد. در مرتبه عقل، حقایق به‌نحو کلی و مجرد حضور دارند، حال آن‌که در مراتب نازل‌تر، به‌ویژه در ساحت نفس و ادراکات وابسته به کثرت، همان حقیقت با قیود و تعینات بیشتری همراه می‌شود. دوانی در توضیح این مسئله تأکید می‌کند که تفاوت نحوه حضور اشیاء در خارج و ذهن، مستلزم تغییر در حقیقت آن‌ها نیست، بلکه صرفاً بیانگر تفاوت مرتبه ظهور و نحوه تحقق آن‌هاست (دوانی، ۱۳۸۱، ص ۱۷۸-۱۷۹؛ دوانی، بی‌تا/ب، ص ۱۰۷). البته این قرائت، به‌جای آن‌که پاسخی به چالش مقولی وجود ذهنی (یعنی چگونگی تحقق یک ماهیت در دو مقوله متفاوت) ارائه دهد، افق پرسش را از ساحت ماهیات به ساحت وجود و مراتب ظهور منتقل می‌کند و بدین‌سان، مسئله را در چارچوبی فراتر از بحث مقولات ارسطویی پی می‌گیرد. از این منظر، اگرچه این رویکرد برای فیلسوفان مشائی ممکن است حذف صورت مسئله تلقی شود، اما در دستگاه فکری دوانی (به‌ویژه در رساله *الزوراء*) و نیز در سنت حکمت متعالیه، به‌عنوان یک خوانش وجودشناختی قابل طرح است که در آن، علم نه به‌مثابه کیف یا اضافه، بلکه به‌عنوان مرتبه‌ای از انکشاف حقیقت در سلسله‌مراتب هستی تفسیر می‌شود. با این حال پذیرش این تفسیر مشروط به پذیرش مبانی وجودشناختی خاصی است که خود در فلسفه اسلامی محل نزاع بوده است؛ از این‌رو در این پژوهش صرفاً به‌عنوان یک قرائت ممکن در اندیشه دوانی از آن یاد می‌شود، نه به‌عنوان پاسخی فراگیر و بی‌اشکال به مسئله وجود ذهنی.

بر این اساس، می‌توان گفت تقریر اشراقی دوانی از وجود ذهنی واجد ظرفیتی تفسیری است که امکان پیوند میان معرفت‌شناسی و هستی‌شناسی را فراهم می‌سازد. در شکل‌گیری این تلقی، دو امر بنیادین در اندیشه دوانی نقش محوری دارند. نخست، نظریه «ذوق التَّأَلُّه» و دوم، مفهوم «تَشَّان». اجتماع این دو مؤلفه، امکان نوعی تفسیر وجودشناختی از معرفت را فراهم می‌سازد که در آن، علم در نسبت با ساختار کلی هستی فهم می‌شود.

۲. مبانی نظریه وجود ذهنی در حکمت دوانی

دوانی در وجودشناسی خود میان «وجود حقیقی» و «وجود اعتباری» یا انتسابی تمایز قائل می‌شود. به باور او، وجود حقیقی به‌نحو اصیل و بالذات تنها از آن واجب‌تعالی است؛ زیرا

ذات واجب عین وجود بوده و هیچ‌گونه تمایزی میان ذات و هستی در او راه ندارد. وی از این حقیقت با تعبیری چون «وجود حقیقی» و «وجود متأكد» یاد می‌کند و آن را منشأ انتساب موجودیت به سایر موجودات می‌داند (دوانی، بی‌تا/ ج، ص ۵۳؛ دوانی، ۱۳۸۱، ص ۱۳۱).

بر این اساس، موجودیت ممکنات به‌معنای برخورداری از وجودی مستقل و قائم به‌ذات نیست، بلکه ناظر به‌نحوه‌ای از وابستگی، انتساب و ربط به حقیقت وجود است (دوانی، بی‌تا/ ج، ص ۵۴؛ دوانی، بی‌تا/ ب، ص ۵۳). از این‌رو دوانی برای ممکنات نحوه‌ای از تحقق وابسته و انتسابی قائل است و کثرت موجودات را، بدون آن‌که در عرض وجود حقیقی قرار گیرند، در نسبت با آن تفسیر می‌کند. بدین ترتیب کثرات در اندیشه او از حیث تحقق، وابسته به حقیقت واحد وجودند، نه آن‌که از وجودی مستقل برخوردار باشند.^۱

دوانی در رساله *الزوراء* با بهره‌گیری از مفهوم «تشان» می‌کوشد نسبت میان حقیقت واحد و مراتب گوناگون ظهور آن را تبیین کند. باین‌حال کاربرد این مفهوم در آثار او عمدتاً

۱. با وجود قرابت ظاهری میان دیدگاه دوانی و آموزه وحدت وجود در مشرب عرفا، این دو رویکرد از جهاتی با یکدیگر تفاوت دارند که در ادامه به‌اختصار اشاره می‌شود:

۱- دوانی برای ممکنات نحوی از وجود انتسابی و ربطی قائل است که هرچند استقلال ندارد، اما می‌توان آن را به ممکنات نسبت داد؛ درحالی‌که عرفا اساساً وجود را منحصر در حق دانسته و آنچه به ممکنات نسبت داده می‌شود، وجود حقیقی یا حتی وجود انتسابی به‌معنای فلسفی آن نیست، بلکه صرف ظهور، تجلی و شأن وجود واحد است.

۲- دوانی برای کثرات، هرچند به‌نحو ربطی و انتسابی، نحوه‌ای از تحقق وجودی قائل است، اما عرفا کثرت را نه در متن وجود، بلکه صرفاً در مراتب ظهور و تعین حقیقت واحد می‌دانند.

۳- دوانی منشأ صدق عنوان «موجود» بر ممکنات را نسبت و ربط آن‌ها با وجود حقیقی می‌داند، اما عرفا منشأ این صدق را ظهور و تجلی وجود واحد در مراتب تعین تلقی می‌کنند؛ بنابراین اختلاف اصلی دو دیدگاه نه در اصل اطلاق وجود، بلکه در مبنای تبیین این اطلاق است.

برآیند این اختلاف‌ها آن است که دوانی، با وجود بهره‌گیری از مفاهیمی چون تشان، ظهور و انتساب، همچنان در چارچوب تحلیل فلسفی رابطه واجب و ممکن حرکت می‌کند و برای ممکنات نحوه‌ای از تحقق وابسته قائل است؛ درحالی‌که عرفای وحدت‌وجودی، رابطه حق و خلق را براساس نظریه تجلی تبیین کرده و وجود را بالاصاله منحصر در حق می‌دانند. از این‌رو شباهت‌های اصطلاحی میان دو دیدگاه نباید به همسانی مبانی هستی‌شناختی آن‌ها بینجامد.

در چارچوب تحلیلی فلسفی از نسبت واجب و ممکن قرار دارد و نباید آن را به سادگی با نظریه تجلی در عرفان وحدت وجود یکسان انگاشت. از این رو هرچند دوانی از مفاهیمی چون ظهور و تشان بهره می‌گیرد، این مفاهیم در دستگاه فلسفی او ناظر به تبیین وابستگی وجودی ممکنات به وجود حقیقی‌اند، نه بیان وحدت شخصی وجود به معنای مصطلح عرفانی.

دوانی در توضیح مراتب ظهور حقیقت بیان می‌کند که حقیقت واحد در ساحت ماده، به سبب همراهی با قیود و شرایط حسی، در قالب افراد متکثر جلوه می‌یابد؛ در مرتبه حس مشترک، همان حقیقت بدون وابستگی مستقیم به ماده، اما با حفظ مناسبت با مرتبه حسی، حضور پیدا می‌کند و در مرتبه عقل، از قیود فردیت و تکثر رهایی یافته و به نحو کلی و مجرد ادراک می‌شود (دوانی، ۱۳۸۱، ص ۱۸۰-۱۸۱). برپایه این تقریر، تفاوت میان مراتب ادراک بیش از آن که ناشی از تباین در حقیقت مدرک باشد، به نحوه ظهور و انکشاف آن حقیقت در مراتب مختلف ادراکی بازمی‌گردد. با این حال این تبیین همچنان در چارچوب تحلیل فلسفی مراتب ادراک و مجرد نفس صورت‌بندی می‌شود و نه بر مبنای نظریه عرفانی تجلی.

بر این اساس تقریر دوانی از وجود ذهنی - دست‌کم در خوانشی مبتنی بر مفهوم تشان - واجد ظرفیت‌هایی برای تبیین پیوند میان هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی است. هرچند دوانی این مباحث را در قالب نظریه‌ای مستقل و نظام‌مند درباره وجود ذهنی بسط نداده است، اما برخی عناصر مفهومی موجود در آثار او، به ویژه تحلیل وجود انتسابی، مراتب ظهور و وحدت حقیقت مدرک در مراتب مختلف ادراک، زمینه‌ای فلسفی فراهم می‌آورند که می‌توان آن را از مقدمات شکل‌گیری تبیین صدرایی از نسبت وجود و معرفت دانست، بی‌آن که این امر به معنای همسانی مبانی دوانی با دستگاه عرفانی وحدت وجود یا حکمت متعالیه باشد.

از این رو بررسی نسبت میان قاعده بسیط‌الحقیقه و نظریه وجود ذهنی در فلسفه ملاصدرا می‌تواند امکان ارزیابی دقیق‌تر میزان هم‌پوشانی مفهومی یا تأثیر احتمالی این مؤلفه‌ها را در تکوین تبیین صدرایی معرفت فراهم سازد.

۳. تحلیل نسبت نظام‌مند قاعده بسیط‌الحقیقه و نظریه وجود ذهنی

برای تبیین نسبت میان قاعده بسیط‌الحقیقه و نظریه وجود ذهنی در حکمت متعالیه، نخست باید جایگاه این قاعده در ساختار کلی اندیشه صدرایی روشن شود. قاعده بسیط‌الحقیقه از بنیادی‌ترین اصول هستی‌شناختی حکمت متعالیه به‌شمار می‌رود و در تبیین نسبت وحدت و کثرت، جامعیت وجود و نحوه اشتمال مراتب عالی وجود بر مراتب نازل‌تر نقش محوری ایفا می‌کند.

در تفسیرهای معاصر از این قاعده، دست‌کم دو خوانش قابل تشخیص است. در خوانش نخست که بر مبنای نظریه تشکیک وجود صورت‌بندی می‌شود، وجود حقیقتی واحد، اما دارای مراتب شدت و ضعف تلقی می‌شود. بر این اساس، هرچه مرتبه‌ای از وجود کامل‌تر باشد، از بساطت بیشتری برخوردار بوده و در عین حال، کمالات مراتب پایین‌تر را به‌نحو اتم و اشرف در خود داراست. در این چارچوب، واجب‌تعالی به‌عنوان کامل‌ترین مرتبه وجود، مصداق اتم بسیط‌الحقیقه خواهد بود.

در خوانش دوم که در پرتو تفسیر وحدت شخصی وجود ارائه می‌شود، حقیقت وجود امری واحد و قائم‌بالذات تلقی می‌شود و کثرات عالم به‌مثابه ظهورات و شئون آن حقیقت فهم می‌شوند. در این تفسیر، جامعیت بسیط‌الحقیقه نه صرفاً به اشتمال بر مراتب تشکیکی وجود، بلکه به حضور همه کمالات در متن حقیقت واحد وجود بازمی‌گردد.

به تبع این دو خوانش، نحوه تفسیر گزاره مشهور «بسیط‌الحقیقه کلّ الاشیاء و لیس بشیء منها» نیز متفاوت خواهد بود. در برخی تقریرها، حمل «کلّ الاشیاء» بر ذات حق از سنخ حمل شایع صناعی دانسته می‌شود؛ بدین معنا که اشیاء از آن حیث که موجود به‌وجود الهی‌اند، بر ذات حق حمل می‌شوند. در برخی تقریرهای دیگر، این حمل از سنخ «حقیقت و رقیقت» تفسیر می‌شود؛ به این معنا که کمالات وجودی موجودات، بدون حدود و نقایص آن‌ها، در مرتبه عالی‌تر وجود حضور دارند (طباطبایی، ۱۴۱۶، ص ۲۴۲؛ جوادی آملی، ۱۳۸۶، ص ۱۰۴-۱۰۶).

صرف‌نظر از تفاوت این تفاسیر، قاعده بسیط‌الحقیقه در حکمت متعالیه دست‌کم سه کارکرد بنیادین دارد. نخست تبیین جامعیت وجودی واجب‌تعالی و اشتمال او بر همه کمالات وجودی؛ دوم تفسیر نسبت وحدت و کثرت در عالم هستی و سوم توضیح وحدت

نفس و جامعیت قوای ادراکی و تحریکی آن (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۸، ج ۸، ص ۲۲۱-۲۲۲؛ همان ۱۳۶۳، ص ۵۵۳-۵۵۴).

با توجه به جایگاه قاعده بسیط الحقیقه در نظام صدرایی، می‌توان از نسبت آن با نظریه وجود ذهنی نیز سخن گفت. مقصود آن نیست که ملاصدرا به صورت مستقیم نظریه وجود ذهنی را از این قاعده استنتاج کرده باشد، بلکه مراد آن است که هر دو نظریه در چارچوب یک منطق وجودشناختی مشترک قابل فهم‌اند؛ منطقی که بر اصل وحدت در عین کثرت و کثرت در عین وحدت استوار است.

ملاصدرا نفس انسانی را موجودی بسیط می‌داند که با وجود وحدت شخصی خویش، همه قوای ادراکی و تحریکی را در خود گرد آورده است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۸، ج ۸، ص ۲۲۱-۲۲۲). از این منظر، کثرت قوا و افعال نفسانی به معنای کثرت ذاتی نفس نیست، بلکه شئون و مراتب فعالیت یک حقیقت واحد به شمار می‌آیند.

در پرتو این مبنا، می‌توان جامعیت نفس را به مثابه مرتبه‌ای نازل و متناسب با ساحت وجودی انسان و در عین حال متناظر با همان الگویی دانست که در قاعده بسیط الحقیقه درباره نسبت وحدت و کثرت مطرح می‌شود؛ بدین معنا که نفس، هم به لحاظ وجودشناختی در ذیل و در ضمن آن قاعده جای می‌گیرد و هم از حیث ساختار ادراک و فعل ذهنی، حاکی از تناظری تشبیهی با نظم وحدانی حاکم بر آن قاعده است. نفس در عین وحدت، حامل کثرتی از ادراکات و افعال است و این کثرت نه از راه ترکیب اجزاء، بلکه در قالب نوعی وحدت جمعی تحقق می‌یابد.

از همین رو ظرفیت ادراکی نفس را می‌توان در پیوند با ساختار کلی هستی‌شناسی صدرایی فهم کرد. اگر مراتب مختلف واقعیت در نهایت به نحوی در قلمرو حقیقت واحد وجود قرار می‌گیرند، نفس نیز به اعتبار بهره‌مندی از وجود، قابلیت آن را می‌یابد که صور و مراتب مختلف ادراک را در وحدت خویش جمع کند. بدین ترتیب نظریه وجود ذهنی صرفاً نظریه‌ای درباره نحوه حضور اشیاء در ذهن نیست، بلکه بخشی از شبکه گسترده‌تری از مباحث وجودشناختی است که در حکمت متعالیه میان حقیقت وجود، نفس و معرفت پیوند برقرار می‌کنند.

۴. الگوی وحدت در عین کثرت در هستی و معرفت

یکی از مبانی مشترک در تحلیل صدرایی از هستی و معرفت، الگوی «وحدت در عین کثرت» است. در حوزه هستی‌شناسی، حقیقت وجود با وجود وحدت، در مراتب و تجلیات گوناگون ظهور می‌یابد (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۸، ج ۶، ص ۱۱۰-۱۱۱). در حوزه معرفت‌شناسی نیز نفس انسانی با حفظ وحدت شخصی خود، کثرتی از صور و ادراکات را دربرمی‌گیرد (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۸، ج ۸، ص ۲۲۱-۲۲۲). در چارچوب حکمت متعالیه و بر مبنای اصالت وجود و تشکیک وجود، مرتبه ذهنی اشیاء نیز بهره‌ای از تحقق وجودی دارد و از این رو می‌توان آن را در امتداد سایر مراتب وجود مورد تحلیل قرار داد. در این تلقی، صورت ذهنی شیء نه امری کاملاً منفصل از واقعیت، بلکه نحوه‌ای از تحقق همان حقیقت در مرتبه ادراک است. از همین رو صدرا معتقد است که ادراک را می‌توان حضور مرتبه‌ای از وجود شیء در ساحت نفس دانست (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۸، ج ۱، ص ۲۸۷). وجود ذهنی مرتبه‌ای از مراتب تشکیکی حقیقت واحده است و نفس انسان، به عنوان بسیط در حدّ خود، به مدد این نظریه، توانایی احتواء و ادراک کل اشیاء را پیدا می‌کند. نتیجه این که، این دو نظریه، دو روی یک سکه‌اند: یکی (بسیط‌الحقیقه) بنیاد هستی‌شناختی نظام فلسفی را می‌سازد و دیگری (وجود ذهنی) کاربرد و تجلی آن بنیاد را در قلمرو دانش و ادراک انسانی توضیح می‌دهد. از این منظر، میان مبانی هستی‌شناختی و تبیین معرفت در حکمت متعالیه نوعی هم‌سویی ساختاری مشاهده می‌شود.^۱

ملاصدرا منشأ ادراک کلیات را ارتباط نفس با مراتب عقلی هستی می‌داند؛ زیرا به اعتقاد

۱. صدر المتألهین در تقریر نخست خود از حقیقت علم، همچون بسیاری از حکمای مشائی، علم را از مقوله کیف نفسانی دانسته است (ملاصدرا، ۱۴۰۰، ج ۱، ص ۳۲۰). بر اساس این دیدگاه، علم از اعراض نفسانی محسوب می‌شود و صور علمی، کیفیت‌هایی هستند که به نفس قیام دارند. وی در مواجهه با مشکل تحت دو مقوله قرار گرفتن شیء در مسئله وجود ذهنی، راه‌حل تفکیک میان حمل اولی ذاتی و حمل شایع صناعی را ارائه می‌دهد (همان، ص ۲۹۴). بر این اساس، تقریر نخست صدر المتألهین از علم به عنوان کیف نفسانی، ضمن هماهنگی با سنت مشائی، از ظرفیت قابل توجهی برای پاسخ‌گویی به مهم‌ترین اشکالات نظریه وجود ذهنی برخوردار بوده است. با این همه، وی در مراحل متأخر اندیشه خویش، این تلقی را کافی ندانسته و با عدول از نظریه کیف نفسانی، علم را نه از سنخ اعراض، بلکه مرتبه‌ای از وجود مجرد تلقی کرده است؛ تحولی که زمینه‌ساز شکل‌گیری نظریه نهایی او در باب علم و ادراک شد.

وی، معقولات کلی حقایقی مجردند و ادراک امر مجرد جز از طریق ارتقا وجودی نفس و اتحاد آن با مرتبه‌ای از موجودات مجرد امکان‌پذیر نیست. ازاین‌رو معقولات کلی از طریق اتصال نفس به عقول مجرده یا ذوات عقلی حاصل می‌شوند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۸، ج ۱، ص ۲۸۹). از آنجا که نفس انسانی نیز واجد مرتبه‌ای از وجود است، قابلیت ارتقا و ارتباط با مراتب برتر وجود را داراست. در نتیجه ادراک کلیات را می‌توان در پرتو پیوند نفس با این مراتب عالی‌تر تبیین کرد. در این چارچوب، صور عقلی نه صرفاً ساخته ذهن، بلکه حاصل نحوه‌ای از ارتباط وجودی میان نفس و مراتب برتر ادراک‌اند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۸، ج ۱، ص ۲۹۲).

می‌توان برخی از آرای دوانی را از جمله زمینه‌های نظری مهم برای فهم بخشی از تحولات بعدی در فلسفه اسلامی دانست. در الگوی تبیینی تشآن، دوانی بر این نکته تأکید می‌کند که کثرات عالم را می‌توان به‌عنوان شئون و تجلیات حقیقت واحد تفسیر کرد. در این تلقی، کثرت در برابر وحدت قرار نمی‌گیرد، بلکه به‌مثابه مراتب و ظهورات گوناگون حقیقت واحد فهم می‌شود (دوانی، ۱۳۸۱، ص ۱۷۵؛ همان، ۱۴۱۱ ق، ص ۱۷۰-۱۶۷). دوانی این الگو را در تبیین معرفت نیز به‌کار می‌گیرد. وی در برخی عبارات میان «حقیقت» و «صورت» تمایز می‌نهد و صور ادراکی را ظهورات و تعینات مختلف حقیقت واحد می‌داند (همان، ۱۳۸۱، ص ۱۸۱). بر این اساس تفاوت مراتب ادراک بیش از آن‌که ناشی از تفاوت در حقیقت باشد، به تفاوت مراتب ظهور و ابزارهای ادراک بازمی‌گردد (همان).

ازاین‌رو می‌توان دریافت مقصود دوانی از تمایز میان حقیقت و صورت، تمایز میان وجود مستقل خارجی و شبح ذهنی نیست، بلکه اشاره به تفاوت میان حقیقت واحد و نحوه‌های ظهور و تعین آن دارد. او معتقد است صورت علمی، حتی اگر عقلی باشد، غیر از حقیقت است. به بیان او صورت‌های علمی، مظاهر گوناگون حقیقت‌اند و اختلاف آن‌ها ناشی از تفاوت مشاعر و قوای ادراکی است، به این معنا که اگر نفس ناطقه و قوای ادراکی آن را کنار بگذاریم، تنها یک حقیقت ناب و بسیط باقی می‌ماند که فارغ از هرگونه تمایز است؛ چراکه هر نوع تفاوت و جدایی، فرع بر کثرت است و کثرت نیز ویژه عالم صور است. نکته حائز اهمیت این است که وقتی دوانی میان حقیقت و صورت تفاوت می‌گذارد، مقصودش حقایق ماهوی نیست، بلکه مراد او از حقیقت، صرف هستی است (دوانی، ۱۳۸۱،

ص ۱۸۱). بنابر این تحلیل، حقیقت ناب که از هر تعینی مبرا است، هم در عالم خارج می‌تواند تحقق یابد و هم در ذهن، بلکه در هر مرتبه‌ای به‌شکلی متناسب با آن ظاهر می‌شود؛ مثلاً حقیقتی که توسط انسان ادراک می‌شود، در مرتبه عقل به‌صورت واحد و مجرد است، اما با تنزل به مراتب پایین‌تر نفس، همراه با کثرت و آمیختگی با ماده جلوه می‌کند. به‌عبارتی، صعود و نزول حقایق، تابع صعود و نزول نفس ناطقه است و این همان معنایی است که دوانی ذیل تفکیک حقیقت از صورت به‌دنبال آن است (دوانی، ۱۳۸۱، ص ۱۸۱؛ دوانی، بی‌تا/ب، ص ۱۰۷).

در برخی قرائت‌های مبتنی بر وحدت شخصی وجود، که برای تبیین نسبت میان عرفان نظری و حکمت متعالیه ارائه شده‌اند، حقیقت وجود به‌عنوان امری واحد، بسیط و قائم‌بالذات تلقی می‌شود و کثرت موجودات در نسبت با شئون و مراتب ظهور این حقیقت تفسیر می‌گردد (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۸، ج ۲، ص ۳۴۷). براساس این خوانش، می‌توان میان برخی مؤلفه‌های اندیشه دوانی و تفسیرهای وحدت‌محور از فلسفه صدرایی نوعی هم‌گرایی مفهومی مشاهده کرد.

این تفسیر دو نتیجه مهم در پی دارد. نخست آن‌که وجود بالذات به حق تعالی اختصاص می‌یابد و موجودیت ماسوی‌الله در قالب وابستگی و ربط به حقیقت مطلق فهم می‌شود (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۰، ص ۷). دوم آن‌که کثرت موجودات نه به‌عنوان تکثر در اصل حقیقت وجود، بلکه به‌مثابه تفاوت در مراتب تجلی و ظهور آن حقیقت واحد تبیین می‌شود (جوادی آملی، ۱۳۸۶، ص ۵۳۸، ۵۸۹).

برپایه این تلقی، قاعده بسیط‌الحقیقه نیز تفسیری خاص می‌یابد. در این تفسیر، جامعیت ذات حق نسبت به همه کمالات وجودی، نه از رهگذر ترکیب یا اجتماع مراتب متعدد در ذات الهی، بلکه از طریق اشتغال وجودی و احاطه قیومی او بر همه کمالات فهم می‌شود. از این رو کثرات عالم به‌عنوان مظاهر و مجالی ظهور حقیقت واحد تلقی می‌شوند، بی‌آن‌که مستلزم تکثر در ذات حق باشند.

در چنین چارچوبی، حمل «کل‌الاشیاء» بر حقیقت بسیط نیز ناظر به اشتغال بر کمالات وجودی اشیاء است، نه به‌معنای اتحاد ماهوی با آن‌ها یا برخورداری از وجودهای متعدد و مستقل. به بیان دیگر اشیاء از آن حیث که مظهر و مجلای کمالات وجودی‌اند، با حقیقت

بسیط نسبت پیدا می‌کنند؛ درحالی‌که حدود، نقایص و تعینات خاص آن‌ها در این حمل لحاظ نمی‌شود.

براساس این خوانش، می‌توان وجود ذهنی را نیز در افق گسترده‌تر مباحث وجودشناختی تفسیر کرد.

۵. تحلیل نسبت اندیشه دوانی و ملاصدرا در تبیین وجود ذهنی

مقایسه دیدگاه دوانی و ملاصدرا درباره وجود ذهنی نشان می‌دهد که میان برخی مبانی وجودشناختی دو متفکر، نوعی هم‌گرایی مفهومی قابل مشاهده است؛ هم‌گرایی‌ای که امکان تفسیر معرفت در افقی فراتر از چارچوب‌های متعارف مشائی را فراهم می‌سازد.

در اندیشه دوانی، صور علمی به‌مثابه شئون و تجلیات حقیقت واحد فهم می‌شوند و در حکمت متعالیه، وجود ذهنی به‌عنوان مرتبه‌ای از مراتب وجود در نسبت با نفس ادراک‌کننده تفسیر می‌شود. حاصل این رویکرد آن است که معرفت دیگر صرفاً بازنمایی واقعیت نیست، بلکه نحوی ظهور و انکشاف آن در ساحت ادراک به‌شمار می‌آید.

بررسی آثار ملاصدرا نشان می‌دهد که وی در مواردی به آرای اشاره می‌کند که با برخی تقریرات دوانی قرابت قابل توجهی دارند. برای مثال، ملاصدرا در آثار متعددی چون مبدء و معاد و رساله سریان وجود، این مبانی را پذیرفته و براساس آن‌ها به بسط آرای خود پرداخته است. وی صراحتاً وجود حقیقی را منحصر در واجب دانسته و موجودیت ممکنات را صرفاً ناشی از «نسبت» و «ربط» محض به آن ذات یگانه می‌داند، به‌گونه‌ای که ممکنات به‌ذات خود فاقد هرگونه استقلال وجودی هستند. او از «محققین من الحكماء» یاد می‌کند که در اینجا به‌نظر می‌رسد مقصود او از «محققان حکما» همان دوانی است؛ زیرا در ادامه، دیدگاه دوانی درباره «معیت قیومیه» ممکنات با واجب‌الوجود را شرح می‌دهد و سعی در تبیین آن دارد. نهایتاً تصریح می‌کند که ممکنات در مرتبه ذات، هیچ‌گونه وجودی ندارند؛ نه فی‌نفسه، نه بنفسه و نه لِنفسه، بلکه وجودشان تنها به‌واسطه نسبت با مبدء اول، که وجود فی‌نفسه، بنفسه و لِنفسه است، تحقق می‌یابد (صدرالدین شیرازی، بی‌تا/ب، ص ۳۱-۳۳). این دیدگاه که در رساله سریان وجود با الهام مستقیم از «ذوق التَّأَلُّه» دوانی بیان شده، مؤید تأثیرپذیری اولیه صدرا از اوست (صدرالدین شیرازی، بی‌تا/الف، ص ۱۳۳).

نمونه مهم این تأثیر را می‌توان در تحلیل مسئله وجود رابط مشاهده کرد. هرچند ملاصدرا تصریح می‌کند که نظریه «وجود رابط» او با نظریه «انتساب» دوانی - که به‌زعم وی ناظر به «وجود رابطی» است - تفاوت دارد، اما بررسی دقیق آثار دوانی، به‌ویژه رساله *الزوراء* و تحلیل وی از مفهوم «أم‌النسب»، نشان می‌دهد که او به‌خوبی از لوازم پذیرش «ثانی در وجود» آگاه بوده و می‌کوشد از آن پرهیز کند. از این‌رو وی با انکار هرگونه هویت وجودی مستقل برای ممکنات، موجودیت آن‌ها را صرفاً در پرتو اضافه اشراقی و انتساب به‌وجود حقیقی تبیین می‌کند (دوانی، ۱۳۸۷، ص ۶۲-۶۴؛ دوانی، ۱۳۸۱، ص ۱۷۴-۱۷۵؛ دوانی، ۱۳۷۳، ص ۵۸).

از این منظر، تقریر دوانی، دست‌کم از برخی جهات، با نظریه «عین‌الرابط» در حکمت متعالیه قرابت قابل توجهی دارد؛ زیرا در هر دو دیدگاه، ممکنات فاقد هویت وجودی مستقل‌اند و موجودیت آن‌ها تنها در نسبت با حقیقت وجود معنا می‌یابد، به‌گونه‌ای که با فرض انفکاک از این نسبت، هیچ حیثیت وجودی برای آن‌ها باقی نمی‌ماند. با این حال این قرابت را نباید به‌معنای همسانی کامل دو نظریه تلقی کرد؛ زیرا ملاصدرا نظریه عین‌الرابط را در قالب دستگاهی منسجم مبتنی بر اصالت وجود، تشکیک وجود و تحلیل دقیق وجود رابط صورت‌بندی می‌کند، درحالی‌که دوانی این مباحث را در چارچوب تحلیل انتساب و اضافه اشراقی مطرح می‌سازد.

ملاصدرا در تبیین تفاوت میان «وجود رابط» و «وجود رابطی»، دو ویژگی اساسی را برای وجود رابطی برمی‌شمارد: نخست پذیرش «ثانی در وجود»، یعنی فرض وجودی مغایر با وجود حق برای ممکن و دوم زائد بودن نسبت بر ذات ممکنات (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۸، ج ۱، ص ۳۲۸-۳۳۰). وی بر این اساس، تقریر دوانی را - به‌ویژه در مواردی که برای تبیین وابستگی معلول به علت از تمثیل نسبت عرض به جوهر بهره می‌گیرد - به نظریه وجود رابطی نزدیک‌تر می‌داند تا وجود رابط (همان، ج ۱، ص ۸۲، ۳۳۰-۳۳۱).

با این حال، به‌نظر می‌رسد تحلیل رساله *الزوراء* امکان قرائت دیگری از مقصود دوانی را نیز فراهم می‌آورد. دوانی در مواضع مختلف این رساله، وجود را منحصر در حقیقت واحد دانسته و از این رهگذر، عروض وجود بر ممکنات را نفی می‌کند تا از پذیرش «ثانی در وجود» اجتناب ورزد. افزون بر این، انتساب را نه امری زائد بر ذات ممکن، بلکه عین

هویت و حقیقت آن می‌شمارد. وی همچنین با نقد تلقی انتساب به‌مثابه مقولی، تصریح می‌کند که نسبت، متفرع بر اثنینیت است؛ حال آن‌که در مرتبه حقیقت وجود، سخن از دوگانگی و تقابل میان وجود حق و وجودی مستقل برای ممکنات روا نیست (دوانی، ۱۳۸۷، ص ۶۲). از این‌رو او با عبور از تفسیر صرفاً علی رابطه حق و خلق، این رابطه را در قالب مفاهیمی چون تشآن و ظهور تبیین می‌کند (دوانی، ۱۳۸۱، ص ۱۷۵، ۲۰۸).

بر این اساس می‌توان احتمال داد که بخشی از اختلاف میان دوانی و ملاصدرا در این مسئله، نه به اصل وابستگی وجودی ممکنات به حق، بلکه به نحوه تقریر این وابستگی و برخی تمثیل‌های به‌کار رفته در آثار دوانی بازگردد؛ به‌ویژه تمثیل نسبت عرض و جوهر، که ملاصدرا آن را مبنای تفسیر نظریه دوانی قرار داده، ممکن است تمامی ابعاد دیدگاه وی، به‌ویژه آنچه در *الزوراء* درباره وحدت حقیقت وجود، نفی ثانی در وجود و تحلیل انتساب به‌مثابه عین هویت ممکنات آمده است، بازنمایی نکند. از این‌رو هرچند ملاصدرا با صورت‌بندی منسجم نظریه وجود رابط، تبیینی فلسفی دقیق‌تر و نظام‌مندتر از این مسئله ارائه کرده است، برخی از مبانی این نظریه را می‌توان از حیث ساختار مفهومی، در تقریر دوانی نیز ردیابی کرد.

از این‌رو شاید بتوان گفت دوانی در شمار متفکرانی قرار دارد که برخی زمینه‌های مفهومی لازم برای شکل‌گیری تفسیرهای وحدت‌محور از وجود را در سنت فلسفی اسلامی فراهم کردند؛ تفسیری که در حکمت متعالیه به‌صورت نظام‌مندتری بسط یافت. برپایه تحلیل حاضر، نسبت میان اندیشه دوانی و ملاصدرا را می‌توان در سه سطح بررسی کرد:

الف) سطح هستی‌شناختی: نسبت وحدت و کثرت

دوانی با طرح مفاهیمی چون ذوق‌التأله و تشآن، کوشید کثرت موجودات را در نسبت با حقیقت واحد تبیین کند. در این چارچوب، موجودات نه در عرض حقیقت واحد، بلکه به‌منزله شئون و ظهورات آن فهم می‌شوند. ملاصدرا نیز مسئله نسبت وحدت و کثرت را به یکی از محورهای اصلی فلسفه خود تبدیل کرد و آن را در قالب مباحثی چون اصالت وجود، تشکیک وجود، وجود رابط و قاعده بسیط‌الحقیقه بسط داد. از این منظر، می‌توان از نوعی تداوم مفهومی میان دو دستگاه سخن گفت؛ هرچند صورت‌بندی و مبانی آن‌ها یکسان

نیست.

ب) سطح معرفت‌شناختی: تفسیر وجودی معرفت

در هر دو نظام، معرفت صرفاً رابطه‌ای منطقی میان ذهن و عین تلقی نمی‌شود. دوانی با تفسیر صور علمی به منزله مراتب ظهور حقیقت و ملاصدرا با تبیین وجود ذهنی در چارچوب مراتب وجود، زمینه نوعی فهم وجودی از معرفت را فراهم می‌کنند. بر این اساس ادراک به نحوی از انکشاف حقیقت بازمی‌گردد و رابطه عالم و معلوم در بستری وجودشناختی تفسیر می‌شود.

ج) سطح روش‌شناختی: گذار از اشارات ذوقی به نظام فلسفی

یکی از تفاوت‌های مهم میان دو متفکر در شیوه صورت‌بندی مباحث است. دوانی بسیاری از ایده‌های خود را در قالب تقریرات فشرده، ذوقی و گاه اشراقی مطرح می‌کند؛ درحالی‌که ملاصدرا می‌کوشد آن‌ها را در شبکه‌ای از استدلال‌های فلسفی و اصول نظام‌مند جای دهد. از این حیث می‌توان گفت برخی مضامین موجود در آثار دوانی در حکمت متعالیه به سطحی از انسجام نظری و استدلالی رسیده‌اند که امکان کاربرد آن‌ها را در حل مسائل گسترده‌تر فلسفی فراهم ساخته است.

در مجموع، نسبت دوانی و ملاصدرا را نمی‌توان صرفاً در قالب تأثیر و تأثر مستقیم یا اشتراکات لفظی توضیح داد. آنچه اهمیت دارد، وجود برخی ظرفیت‌های مفهومی در اندیشه دوانی است که در حکمت متعالیه صورت‌بندی گسترده‌تر و منسجم‌تری یافته‌اند. از این رو دوانی را می‌توان یکی از حلقه‌های مهم در روند تحول برخی مؤلفه‌های وحدت‌محور در فلسفه اسلامی دانست؛ مؤلفه‌هایی که در نظام فلسفی ملاصدرا به اوج بسط و انسجام خود رسیدند.

نتیجه

این پژوهش کوشید از رهگذر تحلیل تطبیقی اندیشه دوانی و ملاصدرا، نسبت میان مبانی هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی در حکمت متعالیه را بازخوانی کند. برپایه این خوانش، می‌توان میان قاعده «بسیط‌الحقیقه» و نظریه «وجود ذهنی» در فلسفه ملاصدرا نسبتی ساختاری برقرار دانست. در این تلقی، وجود ذهنی صرفاً نظریه‌ای درباره بازنمایی ذهنی

اشیاء نیست، بلکه در امتداد مبانی وجودشناختی حکمت متعالیه و در پرتو منطق «وحدت در عین کثرت» قابل فهم است. از این منظر، ادراک را می‌توان نحوی انکشاف و ظهور حقیقت در مرتبه نفس تلقی کرد؛ تفسیری که پیوند عمیق میان هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی را در دستگاه صدرایی آشکار می‌سازد.

تحلیل تطبیقی دو دستگاه فکری همچنین نشان داد که میان نظریه تشان دوانی و برخی مؤلفه‌های بنیادین حکمت متعالیه، به‌ویژه در تبیین نسبت وحدت و کثرت، قرابت‌های مفهومی قابل توجهی وجود دارد. در این میان، مفاهیمی چون تشان، ربط و ظهور در اندیشه دوانی، قابلیت آن را دارند که در نسبت با اصولی چون اصالت وجود، تشکیک وجود و قاعده بسیط‌الحقیقه بازخوانی شوند. از این رو می‌توان گفت برخی ظرفیت‌های نظری موجود در اندیشه دوانی در حکمت متعالیه صورت‌بندی فلسفی و نظام‌مندتری یافته‌اند و در تبیین رابطه نفس، علم و واقعیت نقشی مؤثر ایفا کرده‌اند.

نواآوری پژوهش حاضر در آن است که نسبت میان نظریه تشان دوانی و تبیین صدرایی وجود ذهنی را نه صرفاً در سطح تاریخ اندیشه، بلکه در قالب پیوندی ساختاری میان هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی بررسی کرده است. بر این اساس قاعده بسیط‌الحقیقه و نظریه وجود ذهنی به‌منزله دو ساحت مرتبط از یک منطق واحد تفسیر شده‌اند؛ منطقی که می‌کوشد وحدت حقیقت را با کثرت ظهورات آن در عرصه هستی و معرفت توضیح دهد.

بر این مبنا دوانی را می‌توان یکی از حلقه‌های مهم در روند تحول برخی مؤلفه‌های وحدت‌محور در سنت فلسفی اسلامی دانست؛ مؤلفه‌هایی که در حکمت متعالیه به سطحی گسترده‌تر از انسجام نظری و بسط فلسفی رسیدند. از این منظر مطالعه نسبت دوانی و ملاصدرا نه‌تنها در فهم تاریخ تطور فلسفه اسلامی اهمیت دارد، بلکه می‌تواند به فهم دقیق‌تر پیوند درونی میان مباحث وجودشناختی و معرفت‌شناختی در حکمت متعالیه نیز یاری رساند.

منابع و مأخذ

- ابراهیمی دینانی، غلام حسین (۱۳۹۰). *جلال الدین دوانی فیلسوف ذوق التآله*، تهران: هرمس.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۷۶). *الاهیات شفا*، تحقیق حسن حسن زاده آملی، چ ۱، قم: دفتر تبلیغات حوزه علمیه.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۶۸). *شرح حکمت متعالیه*، تهران: الزهراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۶). *رحیق مختوم*، قم: اسراء.
- دوانی، محمد بن اسعد؛ خواجهی، اسماعیل بن محمد حسین (۱۳۸۱). *سبع الرسائل*، تقدیم، تحقیق و تعلیق احمد تویسرکانی، چ ۱، تهران: میراث مکتوب.
- دوانی، محمد بن اسعد (۱۳۷۳). *رساله تهلیلیه*، تصحیح فرشته فریدونی فروزنده، چ ۱، تهران: کیهان.
- دوانی، محمد بن اسعد (۱۴۱۱ ق). *ثلاث الرسائل*، چ ۱، مشهد: آستان قدس رضوی بنیاد پژوهش های اسلامی.
- دوانی، محمد بن اسعد (بی تا/ الف). *حاشیه قدیم شرح تجرید*، نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ش ۱۷۵۲.
- دوانی، محمد بن اسعد (بی تا/ ب). *الحاشیه الجدیده علی الشرح الجدید للتجرید*، تهران: نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ش ۱۹۹۹.
- دوانی، محمد بن اسعد (بی تا/ ج). *الرسائل المختاره*، رساله تفسیر سوره اخلاص، به اهتمام سیداحمد تویسرکانی، اصفهان: مکتبه الامام امیرالمؤمنین.
- دهباشی، مهدی (۱۳۷۵). «تحلیلی از اندیشه های فلسفی و کلامی جلال الدین محقق دوانی»، *خردنامه صدرا*، ش ۳.
- دهباشی، مهدی، (۱۳۸۷). *شرح رباعیات فلسفی و عرفانی دوانی*، تهران: هرمس، چ اول.
- سبزواری، هادی بن مهدی (۱۳۶۹). *شرح منظومه*، شرح حسن حسن زاده آملی، چ ۱، تهران: نشر ناب.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۶۰). *الشواهد الربوبیه فی المناهج السلوکیه*، حاشیه هادی بن مهدی سبزواری، چ ۲، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۶۳). *المشاعر*، بی جا: کتابخانه طهوری.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۶۳). *مفاتیح الغیب*، چ ۱، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۶۸). *الحکمة المتعالیه فی الأسفار العقلیه الأربعة*، حاشیه

محمدحسین طباطبائی، چ ۲، قم: مکتبه المصطفوی.

طباطبائی، محمدحسین (۱۴۱۶ ق). *نهایه الحکمه*، چ ۱۲، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه.

فارابی، محمدبن محمد (۱۴۰۵ ق). *فصوص الحکم*، تحقیق محمدحسن آلیاسین، چ ۲، قم: بیدار.

لاری، کمال بن محمد (۱۳۹۲). *تحقیق الزوراء* (شرح الدوانی علی الزوراء)، تحقیق و تصحیح سعید

رحیمیان، قم: آیت اشراق.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۳). *تعلیقہ علی نهایه الحکمه*، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام

خمینی.

میرداماد، محمدباقر بن محمد (۱۳۸۱). *مصنفات*، اهتمام عبدالله نورانی، چ ۱، تهران: انجمن آثار و

مفاخر فرهنگی.

References

- Al-Fārābī, Muḥammad ibn Muḥammad (1405 AH). *Fuṣūṣ al-Ḥikam* [The Bezels of Wisdom], Edited by Muḥammad Ḥasan Āl Yāsīn, Qom: Bīdār (in Arabic).
- Dahbāshī, Mahdī (1375 Sh). "Tahlīlī az Andīshahhā-yi Falsafī va Kalāmī-yi Jalāl al-Dīn Muḥaqqiq Dawānī" [An Analysis of the Philosophical and Theological Thought of Jalāl al-Dīn Dawānī], *Khīradnāmah-i Šadrā*, No. 3 (in Persian).
- Dawānī, Muḥammad ibn As'ad (1373 Sh). *Risālah Tahlīliyyah* [Treatise on the Tahlīl], Edited by Fereshteh Farīdūnī Furūzandeh, Tehran: Kayhān (in Arabic).
- Dawānī, Muḥammad ibn As'ad (1387 Sh). *Sharḥ-i Rubā'īyyāt-i Falsafī va 'Irfānī-yi Dawānī* [Commentary on Dawānī's Philosophical and Mystical Quatrains], Edited by Mahdī Dahbāshī, Tehran: Hermes (in Arabic).
- Dawānī, Muḥammad ibn As'ad (1411 AH). *Thalāth Rasā'il* [Three Treatises], Mashhad: Islamic Research Foundation, Āstān-i Quds Raḍawī (in Arabic).
- Dawānī, Muḥammad ibn As'ad (n.d.-a). *Hāshiyat Sharḥ al-Tajrīd* [Old Gloss on Sharḥ al-Tajrīd], Manuscript No. 1752, Library of the Islamic Consultative Assembly, Tehran (in Arabic).
- Dawānī, Muḥammad ibn As'ad (n.d.-b). *Al-Hāshiyah al-Jadīdah 'alā al-Sharḥ al-Jadīd li-Tajrīd al-I'tiqād* [The New Gloss on the New Commentary on *Tajrīd al-I'tiqād*], Manuscript No. 1999, Library of the Islamic Consultative Assembly, Tehran (in Arabic).
- Dawānī, Muḥammad ibn As'ad, & Khwājū'ī, Ismā'il ibn Muḥammad Ḥusayn (1381 Sh). *Sab' al-Rasā'il* [Seven Treatises], Edited by Aḥmad Tūysirkānī, Tehran: Mīrāth-i Maktūb (in Arabic).
- Dawānī, Muḥammad ibn As'ad, & Mīr Dāmād, Muḥammad Bāqir (n.d.-c). *Al-Rasā'il al-Mukhtārah: Risālat Tafsīr Sūrat al-Ikhlāṣ* [Selected Treatises: Commentary on Sūrat al-Ikhlāṣ], Edited by Sayyid Aḥmad Tūysirkānī, Isfahan: Maktabat al-Imām Amīr al-Mu'mīnīn (in Arabic).
- Ebrahīmī Dinānī, Gholam-Hosseīn (1390 Sh). *Jalāl al-Dīn Dawānī: Fīlasūf-i Dhawq al-Ta'alluh* [Jalāl al-Dīn Dawānī: The Philosopher of Mystical Theosophy], Tehran: Hermes (in Persian).
- Ibn Sīnā, Ḥusayn ibn 'Abd Allāh (1376 Sh). *Al-Ilāhiyyāt min al-Shifā'* [Metaphysics of *The Healing*], Edited by Ḥasan Ḥasanzādah Āmulī, Qom: Daftar-i Tablīghāt-i Islāmī (in Arabic).
- Jawādī Āmulī, 'Abd Allāh (1386 Sh). *Raḥīq-i Makhtūm* [The Sealed Nectar], Qom: Esrā' Publications (in Persian).
- Jawādī Āmulī, 'Abd Allāh. (1368 Sh). *Sharḥ-i Hikmat-i Muta'āliyah* [Commentary on Transcendent Philosophy], Tehran: al-Zahrā' (in Persian).
- Lārī, Kamāl ibn Muḥammad (1392 Sh.). *Taḥqīq al-Zawrā'* (*Sharḥ Sharḥ al-Dawānī 'alā al-Zawrā'*) [Critical Edition of *al-Zawrā'*: Commentary on Dawānī's Commentary], Edited by Sa'id Raḥīmīyān, Qom: Āyat-i Ishrāq (in Arabic).
- Mīr Dāmād, Muḥammad Bāqir ibn Muḥammad (1381 Sh.), *Muṣannafāt* [Collected Works], Edited by 'Abd Allāh Nūrānī. Tehran: Anjuman-i Āthār va Mafākhir-i Farhangī (in Arabic).
- Mīšbāh Yazdī, Muḥammad Taqī (1393 Sh.). *Ta'līqah 'alā Nihāyat al-Ḥikmah* [Glosses on *Nihāyat al-Ḥikmah*], Qom: Imam Khomeini Institute for Education and Research (in Arabic).
- Sabzawārī, Hādī ibn Mahdī (1369 Sh). *Sharḥ al-Manzūmah* [Commentary on the Didactic Poem], Commentary by Ḥasan Ḥasanzādah Āmulī, Tehran: Nashr-i Nāb (in Arabic).

- Şadr al-Dīn Shīrāzī, Muḥammad ibn Ibrāhīm (1360 Sh). *Al-Shawāhid al-Rubūbiyyah fī al-Manāhij al-Sulūkiyyah* [Divine Witnesses on the Spiritual Paths], Annotated by Hādī Sabzawārī, Tehran: Markaz-i Nashr-i Dānishgāhī (in Arabic).
- Şadr al-Dīn Shīrāzī, Muḥammad ibn Ibrāhīm (1363 Sh). *Al-Mashā'ir* [The Metaphysical Penetrations], Tehran: Ṭahūrī Library (in Arabic).
- Şadr al-Dīn Shīrāzī, Muḥammad ibn Ibrāhīm (1363 Sh). *Maḡātīḥ al-Ghayb* [Keys to the Unseen], Tehran: Institute for Cultural Studies and Research (in Arabic).
- Şadr al-Dīn Shīrāzī, Muḥammad ibn Ibrāhīm (1368 Sh). *Al-Ḥikmah al-Muta'aliyah fī al-Asfār al-'Aqliyyah al-Arba'ah* [The Transcendent Philosophy of the Four Intellectual Journeys], Annotated by Muḥammad Ḥusayn Ṭabāṭabā'ī, Qom: Maktabat al-Muṣṭafawī (in Arabic).
- Ṭabāṭabā'ī, Muḥammad Ḥusayn (1416 AH). *Nihāyat al-Ḥikmah* [The End of Philosophy], Qom: Jāmi'at al-Mudarrisīn (in Arabic).